

ՆԱՐԻՆԵ ԵՐԱՆՈՍՅԱՆ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ «ԱԼ-ՄՈՒԲԱԹԹԱՄ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱԴՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (1889-1896 թթ.)

XIX դարի վերջին քառորդը Եգիպտոսի հասարակական-քաղաքական մտքի զարթոնքի շրջան էր, որի դրսևորման և քարոզչության հիմնական ասպարեզը պարբերական մամուլն էր: Այդ պատճառով Եգիպտոսի հայրենասիրական-ազգայնական շարժման պատմությունը պարբերացնելիս եգիպտացի պատմաբաններն այդ շրջանն անվանել են «պարբերական մամուլի ժամանակափուլ»¹: Ժամանակի մամուլը և պատմագրական միտքը վկայում են Օրաբիի ապստամբությունից հետո՝ 1880-ականների սկզբին², մտավորական շրջանակներում տիրող հուսալքման ու անկունային տրամադրությունների մասին: Ազգային-հայրենասիրական մղումները վերստին ակտիվանում են Եգիպտոսում Մեծ Բրիտանիայի հաստատվելուց հետո միայն:

Եգիպտոսում 1882 թ. հաստատված բրիտանական ներկայությունը խթան էր ազգային գիտակցության, միասնական հայրենիք ունենալու գաղափարների ձևավորման համար, որոնք նախևառաջ միտված էին ձերբազատելու երկիրն օտարներից:

¹ Եգիպտոսի պարբերական մամուլի հետազոտող Աբդ Ալ-Լատիֆ Համզայի գնահատմամբ՝ պարբերական մամուլի դերը ազգային գաղափարախոսության ձևավորման և մատուցման հարցում անփոխարինելի էր. «Եգիպտոսի պարբերական մամուլը երկրի պատմության համար առավել կարևոր դերակատարություն ունեցավ, քան բանակը, իսկ Եգիպտոսի քաղաքական պատմության համար՝ ավելի մեծ նշանակություն, քան որևէ ներկայացուցչական խորհուրդը». տե՛ս عبد اللطيف حمزة، أدب المقالة، ص. 42-39، القاهرة، 1950، ج. 1، الصفحة. (Աբդ Ալ-Լատիֆ Համզա, Լրագրողական հոդվածի մշակույթ, Կահիրե, 1950, էջ 39-42):

² Օրաբիի ապստամբության մասին մանրամասն տե՛ս Cromer, Modern Egypt, London, 1908, էջ 175-193, Лудков В., Новая история арабских стран, М., 1963, էջ 186-196:

Ազգային քաղաքական ուղենիշների ձևավորման այդ փուլում եգիպտական հասարակական կարծիքը, ինչպես ժամանակի միջազգային այլ քաղաքական հիմնախնդիրների դեպքում, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում հաստատված կացության մեկնաբանման և արժևորման պարագայում, մեծապես պայմանավորված էր մեծ տերությունների քաղաքականությանը տված սեփական գնահատականով:

Օրաթերթի էջերում խնդրի արծարծումը մեկնաբանելու տեսանկյունից կարևոր է ներկայացնել դրա հիմնադրման պատմությունը և քաղաքական դիրքորոշումը. այն է՝ պարզել պարբերականի անմիջական կախվածության աստիճանը ժամանակի հասարակական-քաղաքական իրավիճակի թելադրած առաջնահերթություններից:

XIX դարավերջին Եգիպտոսում հասարակական միտքն առաջնորդում էր «Ալ-Աիրամ» (բուրգեր) օրաթերթը¹: Հատկապես դրան հակակշռելու նպատակով էլ հիմնադրվեց բրիտանամետ «Ալ-Մուքաթթամը» (Կահիրեում գտնվող բլրաշարքի անվանում, որի քարերով, ըստ ավանդության, կառուցված են երեք հայտնի ամենամեծ բուրգերը)², բրիտանական կառավարության հանձնարարականով և ֆինանսավորմամբ:

Բրիտանական կառավարությունը, որն ուշիուշով հետևում էր երկրում ընթացող խորքային գործընթացներին, իհարկե ժամա-

¹ Պարբերականի գաղափարական ուղղվածության և հայերին վերաբերող հոդվածների մասին տե՛ս . 9-7 . ص. القاهرة 2006, محمد رفعت الإمام. الأهرام المصرية والقضية الأرمنية 1923-1878, Մուհամմեդ Ռիֆաթ ալ-Իսամ, Հայկական հարցը և եգիպտական «Ալ-Աիրամը», Կահիրե, 2006, էջ 7-9, Երանոսյան Ն., Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների խնդրի լուսաբանումը եգիպտական «Ալ-Աիրամ» օրաթերթում 1894-1896 թվականներին, Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), Եր., ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2012, էջ 128-142:

² Պարբերականի հիմնադրման մասին հետազայում հրատարակիչները գրել են, որ Շամից (Մեծ Սիրիա) իրենց Եգիպտոս են հրավիրել՝ «Ալ-Մուքաթթաֆի» հիմնադրման համար, իսկ որոշ ժամանակ անց առաջարկել են հրատարակել ևս մեկ թերթ: Իրենք առաջարկել են պարբերականը կոչել «Ալ-Իսլահ» (բարեփոխում), սակայն դա մերժվել է ներքին գործերի նախարարության կողմից, որից հետո առաջարկել են այն անվանել «Ալ-Մուքաթթամ» բլրաշարքի անունով:

նակին գիտակցեց այնտեղ սեփական քաղաքական շահերի խոսափողն ունենալու անհրաժեշտությունը: Դա այն զեմքն էր, որի միջոցով հնարավոր էր ազդել հանրության մտածողության վրա, յուրաքանչյուր մտահղացում ներշնչել հասարակությանը՝ արագորեն սովորացնելով համակիրների շարքերը:

Կարճ ժամանակում հիմնադրվեցին բրիտանական կողմնորոշում ունեցող մի շարք պարբերականներ, որոնք կոչված էին եգիպտական ազգայնական գաղափարներն արծարծող, ֆրանսամետ կամ օսմանյան իշխանություններին հարող մամուլին հակադրվածելու իրենց իսկ զեմքով և սեփական առաջնությունները հանրությանը մատուցելու Մեծ Բրիտանիային հարմար գունդերում¹ (մինչ այդ բրիտանական կառավարությունը Եգիպտոսի ընդդիմադիր մամուլի դեմ պայքարում ահաբեկման ու պատժելու քաղաքականություն էր վարում՝ գերադասելով գրաքննության օսմանյան տարբերակը):

«Ալ-Մուքաթթամի» հիմնադրումը հանձնարարվեց Ֆարիս Նիմրին, Յակուբ Սառուֆին և Շահեն Մակարիուսին, որոնց ընտրությունը պատահական չէր. հաշվի էր առնվել նրանց փորձը գիտական ու գրական պարբերականների հրատարակման գործում (Եգիպտոսի «Ալ-Մուքաթթաֆ»² (Հատընտիր) գիտական առաջին ամսագրի հրատարակիչները ևս նրանք էին): Երեքն էլ կրթություն էին ստացել Բեյրութում և հայտնի էին իրենց արևմտամետ հայացքներով: «Ալ-Մուքաթթամը» սկսեց լույս տեսնել 1889 թ. փետրվարի 14-ից որպես շաբաթաթերթ, սակայն վեց շաբաթ անց վերածվեց օրաթերթի: Սկզբում թերթը հազեցած էր քաղաքական, տնտեսական, ռազմա-

¹ Անգլիայի ջանքերով սկսեց արաբերենով լույս տեսնել «Թայմ» պարբերականը (1889 թ.), Կահիրեում հիմնադրվեց «Ալ-Ալլամ» (լրատու) պարբերականը՝ Մուհամմեդ Բայրամ Թունիսցու խմբագրությամբ: Վերջինս Կ. Պոլիս էր գաղթել Թունիսում Ֆրանսիայի հաստատվելու ժամանակ, իսկ հետո՝ 1884 թ., տեղափոխվել էր Կահիրե: Ի դեմս նրա՝ բրիտանացիները վստահելի հեներան էին տեսնում Եգիպտոսում ֆրանսիական կառավարության վարած քաղաքականությանը դիմակայելու խնդրում:

² «Ալ-Մուքաթթաֆը» նշված երեք լրագրողների կողմից հիմնադրվել էր Բեյրութում 1876 թ., սակայն երբ սաստկացան օսմանյան քաղաքական ճնշումները և գրաքննությունը, նրանք գաղթեցին Եգիպտոս և այն վերահրատարակեցին Կահիրեում 1884 թ. (տե՛ս Ami Ayalon, The Press in The Arab Middle East, New York, 1995, էջ 53):

կան և առևտրական լրատվությամբ: Այն երբեմն ուղղակիորեն սնվում էր Reuter և Havas լրատվական գործակալություններից, ինչպես նաև օգտագործում էր երկրի տարբեր մարզերից սեփական թղթակիցների ուղարկած հեռագրերը, Օսմանյան կայսրության ու միջազգային մամուլը: Նրա հավելվածը տրամաբանական բնույթ ուներ, հետևողական էր վերնագրերի, ենթավերնագրերի և բաժինների համակցվածության հարցում: Թերթի առաջին համարներում մասնավոր և պաշտոնական գովազդներն ամբողջական սյունակներ էին զբաղեցնում, իսկ արդեն երրորդ ամսից դրանք անցան նաև հաջորդ էջ: 1892 թ. Եգիպտոս այցելած մի անգլիացի ճանապարհորդի վկայությամբ՝ այդ պարբերականը եղել է Ալեքսանդրիայից մինչև Սուդան ընկած բոլոր սրճարաններում¹: Պարբերականը շուտով դարձավ ամրապնդող օղակն այն շրջայի, որը ստեղծված էր Եգիպտոսի հասարակական կարծիքի շուրջ:

Մեծ տերությունների դիվանագիտական պայքարում Օսմանյան կայսրության նկատմամբ ճնշում գործադրելու հիմնական լծակներից էր Արևմտյան Հայաստանում կայսրության կողմից բարենորոգումների իրականացման խնդիրը: Բեռլինի 1878 թ. վեհաժողովից (Հայկական հարցի միջազգայնացումից) հետո՝ XIX դարի 70-80-ական թվականներին, այն առավել հմտորեն օգտագործում էր Մեծ Բրիտանիան, որի հեռահար ծրագիրն էր Հայկական հարցի շահարկմամբ նվաճել Կիպրոսն ու Եգիպտոսը: Սակայն 90-ական թթ., երբ Անգլիան Եգիպտոսում արդեն հաստատուն դիրքեր ուներ, նրա եռանդն այդ հարցում նվազել էր: Օսմանյան կառավարությունը՝ սուլթան Աբդուլ Համիդի գլխավորությամբ, գիտակցում էր Հայկական հարցի կարևոր դերը մեծ քաղաքականության մեջ և որոշել էր վերջ տալ դրան՝ խնդրահարույց ազգային տարրը վերացնելու ուղին ընտրելով: Այդ որոշման գործնական իրականացումը 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածներն էին²,

¹ Տե՛ս Ami Ayalon, նշվ. աշխ., էջ 57:

² Հայոց պատմություն, հատոր III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), Գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես - XIX դարի վերջ), Եր., 2010, էջ 506-538:

որոնց հաջորդեց բարենորոգումներ պահանջող եվրոպական տերությունների միջամտության մեկ այլ ձև՝ այս անգամ 1895 թ. Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի տեսքով: Օսմանյան կառավարության համար դա ևս խոչընդոտ չէր շարունակելու կոտորածները հատկապես Եվրոպա-Ռուսաստան դեռևս տարտամ դաշնակցության պայմաններում:

Համաշխարհային հասարակական-քաղաքական միտքը և պարբերական մամուլը անդրադարձել են նշված իրադարձություններին: Դրանից անմասն չի մնացել նաև «Ալ-Մուքաթթամը»:

Հատկապես արժեքավոր են «Ալ-Մուքաթթամի» այն հրապարակումները, որոնք առնչվում են արևմտահայերի կոտորածներին և արևմտահայ գաղթականությանը¹:

1894-1896 թթ. և մինչ այդ օսմանյան կառավարության կողմից հայերի նկատմամբ պարբերաբար իրականացվող կոտորածներն ու բռնությունները կանխամտածված բնույթ ունեին: Այդ առնչությամբ պարբերականը հստակ դրսևորել է իր վերաբերմունքը՝ շեշտելով. «Օսմանյան կառավարությունը մասնակցել է հայերի կոտորածների դավադրությանը՝ հայերի դեմ կատարվող բռնություններին վերջ տալու և ջարդերն արգելելու փոխարեն»²: Սակայն բավականաչափ հիմքեր չգտնելով Օսմանյան կառավարության նման պահվածքն արդարացնելու համար՝ փաստում է. «Անկախ այն պարագայից, թուրքիան այդպես վարվել է իր քաղաքական քնահաճույքից թե թուլությունից դրդված, դա մի պետություն է, որը խոստմնազանց է եվրոպական տերությունների, հատկապես՝ Անգլիայի նկատմամբ»³:

Հատկանշական է, որ «Արտաքին իրադարձությունների ամփոփում» խորագրի տակ դեռևս 1889 թ. «Ալ-Մուքաթթամը» վանի

¹ Յավդը, մեր տրամադրության տակ չունենք պարբերականի՝ 1894-95 թթ. լույս տեսած համարները, որոնցում վստահաբար նյութն ավելի հարուստ կլիներ: Այդ մասին են փաստում արաբերեն այլ պարբերականների կողմից «Ալ-Մուքաթթամին» արված երումները:

² «Ալ-Մուքաթթամ», 1896, 22 հոկտեմբեր:

³ Նույն տեղում:

շրջակա գյուղերում հայերի նկատմամբ իրականացված ոտնձգությունները համարում է Օսմանյան կայսրության ասիական մասի¹ կարևորագույն իրադարձություն:

Նշված հոդվածում նկարագրվում է ջարդերի ընթացքը, որոնք ուղեկցվել էին գյուղերի հրկիզմամբ և անմարդկային վայրագություններով. «Այրվել են մի քանի հայկական գյուղեր, պատվագրկվել են հայ աղջիկներ»²: Հաջորդ տողերը հայտնում են քրդերին հայերի դեմ սադրելու և նրանց՝ հայությանը ոչնչացնելու միջոց դարձնելու սուլթանական իշխանության մտահոգացման մասին: Կատարվածի պատճառը, ըստ պարբերականի, քրդերի թշնամական վերաբերմունքն էր հայերի նկատմամբ: Պարբերականը հաջորդիվ տեղեկացնում է, որ դրանից հետո հայերի շրջանում հուզումներ են առաջացել, նրանք բողոք են ներկայացրել Բ. Դռանը՝ հայտնելով, որ կմիանան Ռուսաստանին, եթե չապահովվի իրենց պաշտպանությունը քրդերից: Արդյունքում կառավարությունը ձեռքակալել է խռովարարներին և ոստիկաններ ուղարկել՝ խուզարկելու Վանի շրջակայքում գտնվող բնակավայրերն ու եկեղեցիները: Լուրեր են պտտվել նաև այն մասին, որ քրդերը հատուցել են իրենց կողմից հայերին պատճառած նյութական վնասը³:

1896 թ. ընթացքում մեծ տերությունները դադարել էին բողոքի հայտագրեր ներկայացնել Բ. Դռանը, այնուամենայնիվ օսմանյան կառավարությունը շուտով գտնում է նոր առիթ՝ ջարդերը վերսկսելու համար: Այդ ժամանակ հնչակյան կուսակցությունը պառակտման եզրին էր, իսկ ՀՀԴ կուսակցությունը որդեգրել էր

«զուգակցված հարվածների» մարտավարությունը՝ Արևմտյան Հայաստանում կամ Կ. Պոլսում միաժամանակյա կամ իրար հաջորդող խոշոր գործողությունների գործելաոճը: ՀՀԴ գործիչների կարծիքով՝ դա արտաքին միջամտության հնարավորություն էր ապահովելու: Այդ ծրագրի գործնական իրագործման փուլը դարձավ 1896 թ. օգոստոսի 14 (26)-ի առավոտյան Բաբկեն Սյունիի գլխավորությամբ 26 հոգուց բաղկացած հայ զինյալների մի խմբի կողմից (հիմնականում ՀՀԴ անդամներ) Օսմանյան բանակի գրավումը: Նրանք սպառնում էին պայթեցնել շենքը, եթե սուլթանը միջոցներ չձեռնարկեր Արևմտյան Հայաստանում կոտորածները դադարեցնելու և բարենորոգումներ իրագործելու ուղղությամբ:

Այս իրադարձությունը, ինչպես և դրան հաջորդած ՀՀԴ կողմից տերությունների դեսպանություններին և օսմանյան իշխանություններին ներկայացրած շրջաբերականը բազմակողմ և շարունակական արծարծման առարկա են դարձել «Ալ-Մուքաթթամի» էջերում: Տարբեր հրապարակումներում լայնորեն, ամենայն մանրամասնությամբ լուսաբանվել է բանակի գրավումը: Անդրադառնալով ՀՀԴ գործելաոճին՝ պարբերականը հայտնում է, որ ՀՀԴ-ն Կ. Պոլսում ունի տարբեր խմբեր, որոնց անդամները չեն ճանաչում այլ կազմավորումների անդամներին և ոչ էլ կենտրոնական խմբավորման անդամներին, որի կողմից հիմնական հրահանգներն են ստանում: Այլ կազմակերպությունների շարքում հիշատակելով «Խուճապ», «Դրոշակ», «Կայծակ» անունները՝ պարբերականը վերջին երկուսը համարում է նոր հիմնածներից, որոնց կազմում կային 200 հոգի: ««Խուճապը» անցյալ տարի կազմակերպեց Բաբը Ալիի դիմաց տեղի ունեցած ցույցը: «Դրոշակ» խումբն այս տարի հարձակում է կատարել Օսմանյան բանակի վրա: Մնացած երեք խմբերը դեռ չեն կատարել իրենց առաջադրանքները: Խմբերի յուրաքանչյուր անդամ գիտի և կողմ է այն կարծիքին, որ եվրոպական երկրներից լավ բան հարկավոր չէ ակնկալել, և հույսը պետք է դնել սեփական ուժերի վրա: Նրանք երդվել են ավերել Օսմանյան կայսրությունը կամ ստիպել եվրո-

¹ Նկատենք, որ հոդվածում նշված տարածքներն այդպես են կոչվում, չնայած համիդյան շրջանում համաթուրքականության քարոզչության ազդեցությամբ ձևավորվող պետականության գաղափարախոսության հիմքերից մեկի համաձայն՝ արդեն շրջանառվում էր «թուրքական Անատոլիա» տեղանունը: Ըստ դրա՝ ընդունված «Փոքր Ասիա» եզրույթը փոխարինվում էր «Անատոլիա» բառով և ներկայացվում որպես բացառապես օսմանյան թուրքերին պատկանող թուրքական հայրենիքի մի կարևորագույն տարածաշրջան: Արաբական ազդեցիկ մի շարք այլ պարբերականներ, գիտակցաբար կամ անգիտությամբ, կրկնում էին թուրքական շրջանավոր տեսակետը:

² «Ալ-Մուքաթթամ», 1889, 15 մայիս:

³ Տես նույն տեղը:

պային, հակառակ նրա ցանկության, միջամտել իրենց խնդրին և բարելավել իրենց ազգի վիճակը և չեն նահանջի իրենց վճռից, եթե նույնիսկ ոչնչանան մինչև վերջին մարդը»¹:

Օսմանյան բանկի վրա կատարված հարձակումը դարձավ կոտորածների ու թալանի մի նոր ալիքի սանձազերծման առիթ:

«Մեղավորների դատավարությունը Կոստանդնուպոլսում» խորագրի տակ զետեղված է տեղեկություն թուրքական դիվանագիտական բոլոր կառույցներին հասցեագրված օսմանյան կառավարության որոշման մասին, ըստ որի՝ Կ. Պոլսի դեպքերին առնչություն ունեցող բոլոր ապստամբները, առանց որևէ բացառության, պետք է կրեն իրենց պատիժը: Հրապարակումն ավարտվում է հետաքրքիր մի փաստի շեշտադրմամբ. «Պատժվելու են նաև այն ոստիկանները, որոնք անփութություն են դրսևորել իրենց աշխատանքում և ոչինչ չեն ձեռնարկել դեպքերը կանխելու նպատակով»²:

Մեր համոզմամբ՝ այս տողերը մեկ անգամ ևս հաստատում են³, որ թուրքական իշխանությունները, նախապես տեղեկացված լինելով կազմակերպվող հարձակման մասին, չեն միջամտել՝ հակահայկական տրամադրությունները սրելու նպատակով: Ոստիկանների մի մասը, նախապես այդպիսի հրահանգ ստացած լինելով, չի խոչընդոտել հայերին, իսկ իշխանությունն ուղղակիորեն հրամայել էր չմիջամտել անկարգություններին՝ այնուհետև քավության նոխազ դարձնելով հանցակիցներին:

«Լուրեր Եվրոպայի փոստից» հոդվածում Կ. Պոլսի դեպքերին

¹ Նույն տեղում, 1896, 2 հոկտեմբեր:

² Նույն տեղում:

³ Ֆրանսիացի պատմաբան Ա. Վանդալի կարծիքով՝ սուլթանը, 1896 թ. Օսմանյան բանկի վրա մի խումբ դաշնակցականների կատարելիք հարձակման մասին տեղեկացված լինելով հանդերձ, սպասել է, որ դա օգտագործի որպես պատրվակ նոր ջարդեր կազմակերպելու համար: Հեղինակը սուլթանի այդ քայլը գնահատել է որպես միապետի՝ իր իսկ հպատակների մի սովոր գանգվածի դեմ նյութած դավադրություն (տես Պողոսյան Վ., Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը՝ Ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ, XX դարի սկիզբ), Եր., 2011, էջ 68):

անդրադառնալով՝ պարբերականը նշում է, որ օսմանյան կառավարությունը որոշում է կայացրել՝ արգելել հայերի մուտքը վիլայեթներից մայրաքաղաք: Ինչպես նաև համապատասխան միջոցներ են ձեռնարկվել՝ արգելելու դաշնակցական հայերի մուտքը կայսրություն տարածք¹:

Առավել արժեքավոր են պարբերականի էջերում հրապարակված նյութերը հայ գաղթականության մասին:

Հայտնի է, որ հայերի նկատմամբ օսմանյան իշխանությունների իրականացրած զանգվածային կոտորածների հետևանքով Արևմտյան Հայաստանից, Կ. Պոլսից և թուրքական այլ քաղաքներից հայերը հոծ խմբերով գաղթեցին աշխարհի տարբեր երկրներ: Հայության արտագաղթին նպաստելը համիդյան քաղաքականության անկյունաքարերից մեկն էր և միտված էր փոխելու Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը:

Հազարավոր հայեր 1896 թ. կոտորածների օրերին լքեցին իրենց տունը՝ գաղթելով Պարսկաստան, Ռուսաստան, Բուլղարիա, Եգիպտոս, Ամերիկա և այլ երկրներ: Թշվառ և անօգնական վիճակում հայտնված հայրենագուրկ հայերին օժանդակել են բարեգործական բազմաթիվ ընկերություններ: Մեծ թվով հայեր գաղթել են նաև Եգիպտոս: Միայն Ալեքսանդրիայում շուրջ 1000 հայ է ապաստան գտել: Հայ գաղթականության կարիքները հոգալու նպատակով հանգանակություններ են կազմակերպվել նաև Եգիպտոսում: Այս ժամանակներում Եգիպտոսը Բուլղարիայից հետո կարելի է համարել հայ գաղթականների երկրորդ գլխավոր կայանը²:

Զնայած XIX դարի վերջին քառորդին դեպի Եգիպտոս հայերի

¹ Նույն տեղում, 1896, 18 սեպտեմբեր:

² «Տաճկահայոց կոտորածներն ենք՝ 1896-1897 թուին, Եգիպտոսի գաղութը շատ ընդարձակուեցաւ, Եգիպտոսը Պոլսկարիայէն ետք գլխաւոր կայանն եղաւ գաղթականներու: Հայ փաշաներու պէտքը, մեծ ընդունելութիւն ցուցանելով, թէ մոռցած չեն հայ ըլլալնին, և ասկէ տեղաց նոր գաղթականները, որոնք մեծաոյն մասամբ Պոլսէն էին, եռանդ ու աշխոյժ մտցուցին ազգային կեանքին մէջ, բացին տպարաններ, ընկերութիւններ, թերթեր, դասախոսութիւններ և թատրոն» (տես Աճառյան Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, Եր., 2002, էջ 460):

գաղթի գլխավոր պատճառը համարվում են օսմանյան կառավարության իրագործած կոտորածները (1894-1896 թթ.), սակայն անհրաժեշտ է արձանագրել, որ հայերի հոսքը դեպի Եգիպտոս նկատելի էր տակավին 1882 թ.՝ այդտեղ բրիտանացիների հաստատվելուց հետո, երբ կայսրության տարբեր մասերից հայերը սկսել են գաղթել դեպի հեռու և մոտ երկրներ՝ հարկերից, բռնություններից ու սովից ազատվելու նպատակով:

Մինչ 1890-ական թթ. համիդյան ջարդերը հայերը Եգիպտոս էին տեղափոխվում հիմնականում մենակ կամ ընտանիքներով, իսկ կոտորածների ընթացքում արդեն գալիս էին հոծ խմբերով: Եթե մինչև 1880-ականների ավարտը նրանք գալիս էին սեփական ցանկությամբ, ապա 90-ականներին արդեն նրանց տեղափոխությունը բացառապես ստիպողական բնույթ էր կրում: Հիմնվելով Եգիպտոսի հայ կաթոլիկների 1885-1897 թթ. մարդահամարների տվյալների վրա՝ կարելի է վստահաբար ասել, որ, ի տարբերություն նախկինում Իզմիրից, Պոլսից, Սեբաստիայից և Հաճնից արտագաղթող հայերի, 1880-1890-ականներին Եգիպտոս ներգաղթածների ճնշող մասը եկել է կայսրության այն վայրերից (Պոլիս, Եվրոկիա, Մարզվան, Արաբկիր, Կեսարիա, Տրապիզոն, Ադանա, Բուրսա, Սասուն, Դիարբեքիր, Այնթապ, Թոքատ, Մարաշ և այլն), որտեղ իրականացվել են հայերի զանգվածային կոտորածներ¹:

1896 թվակիր մի արխիվագրի տվյալներով՝ Կ. Պոլսից մեկնող «մեն մի շոգենավ հարյուրավոր գաղթականներ» էր տանում Եգիպտոս»²:

«Ալ-Մուքաթթամը» պարբերաբար տվյալներ է հաղորդում Եգիպտոս ժամանող հայերի մասին: Այդ առնչությամբ կարող ենք. «Խեղճ հայերը շարունակում են մեր երկիր ժամանել մեծ

¹ Դեպի Եգիպտոս հայերի գաղթի մասին առավել մանրամասն տե՛ս, محمد رفعة الامام الارمن, في مصر, القرن التاسع عشر, القاهرة, 1995, ص 49-65, Muhammed Rifaat El-Emam, The Armenians in Egypt, Nineteenth Century, Cairo 1995, էջ 49-65.

² Տե՛ս Թոփուզյան Հ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն, Եր., 1978, էջ 119:

խմբերով: Այս երկու օրերի ընթացքում 400 հոգուց ավելի են ժամանել: Նրանք գտնվում են ողբալի և թշվառ վիճակում, չնայած այստեղ հանդիպում են օտարների հոգածությանը, որոնց անուններն արժանի են երախտագիտությամբ հիշատակվելու»¹:

Օրաթերթը հայտնում է Ալեքսանդրիայում հայտնի բարեգործ ոմն Ռուդոլֆի մասին, որն օրական 150 հոգուց ավելի աղքատ հայերի էր կերակրում: Նաև հայտնում է, որ Ալեքսանդրիա գաղթած հայերը հիմնականում բարեգործական կազմակերպությունների խնամակալությանն են հանձնվում:

Թվական տվյալներ է հաղորդվում նաև Կ. Պոլսից դեպի այլ երկրներ մեկնող հայերի մասին. «Ֆրանսիական երկու շոգենավ են ծով դուրս եկել՝ մոտավորապես 100 հայ փախստականների տեղափոխելով Մարսել: Նրանցից շատերը Պոլիսը լքել են նաև անգլիական և ռուսական նավերով: Օսմանյան կառավարությունը գոհունակությամբ (ընդգծ.- Ն. Ե.) աջակցում է հայերին՝ քաղաքից հեռանալու հարցում, և ձգտում է նրանց հեռացնել Օսմանյան կայսրության սահմաններից»²:

Նույնը չի կարելի ասել այն հայերի մասին, ովքեր կասկածելի էին թվում իշխանություններին: «Նյու Յորք հերալդից» մեջբերված հաղորդումից պարզվում է, որ Կ. Պոլսում Բրիտանիայի հյուպատոսն Օսմանյան բանկի 15 հայ աշխատակիցների փորձել է աջակցել Ալեքսանդրիա մեկնելու, սակայն օսմանյան կառավարությունը մերժել է նրանց անձնագրեր հատկացնել՝ պատճառաբանելով, որ հնարավոր է՝ նրանք նույնպես վերջին խռովությունների կազմակերպիչներից լինեն»³:

Հղում կատարելով «Դեյլի մեսիմջերում» տպված մի հոդվածի՝ պարբերականը տեղեկացնում է, որ հայերի աջակիցները պնդել են կազմել երեք անձից բաղկացած հանձնաժողով՝ Բուլղարիայում ապաստանած հայերի համար հավաքված ֆինանսական և

¹ «Ալ-Մուքաթթամ», 1896, 23 սեպտեմբեր:

² Նույն տեղում, 1896, 11 սեպտեմբեր:

³ Նույն տեղում, 1896, 18 սեպտեմբեր:

նյութական միջոցները (125000 ֆրանկ արժողությամբ) բաժանելու նպատակով: Հողվածում նշվում է, որ այդ գումարի տասնապատիկ ավելին է անհրաժեշտ՝ այնտեղ գտնվող 50000 հայերին օգնելու համար¹:

Հայ գաղթականներին վերաբերող հաջորդ տեղեկությունը ներկայացված է թերթի մեկ այլ համարում. «Երեկ Տիգրան փաշայի² տանը հավաքվել էին մայրաքաղաքի հեղինակավոր մի շարք անձինք՝ քննարկելու Եգիպտոսում ապաստանած հայերին օգնություն ցույց տալու հարցը: Որոշվեց կազմել հանձնաժողով, որը զբաղվելու է օգնության հավաքման կազմակերպման և այն աղքատ հայերին բաժանելու խնդիրներով»³:

Հ. Թոփուզյանը նշում է, որ Նպաստամատույց հանձնաժողովն ուներ «Գործադիր մարմին», որը բաղկացած էր 10 «հայ երեւելիներէ», կարգավորում էր նպաստի բաշխումը և ջանքեր գործադրում «մարդու համեմատ...գործ գտնելու» ուղղությամբ⁴: Հիմք ընդունելով վերոնշյալը, ինչպես նաև այն, որ Տիգրան փաշան Կահիրեում Նպաստամատույց հանձնաժողովի ղեկավարն էր, կարող ենք հավաստել, որ խոսքը նույն կազմակերպությանն է վերաբերում: Այն հիմնադրվել էր Պողոս փաշա Նուբարի գլխավորությամբ, մասնաճյուղեր ուներ Ալեքսանդրիայում ու Կահիրեում և ամսիներով ստանձնել էր հազարավոր հայ փախստականների խնամակալությունը⁵:

Հայտնի է, որ հայ գաղթականներից շատերը Եգիպտոսում կարողանում էին աշխատանք գտնել հատկապես լեզուների իմացության շնորհիվ: Նրանք նույնիսկ պետական տարբեր պաշտոններ են զբաղեցրել և զբաղվել արհեստներով: Օսմանյան բանկի՝ Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի եգիպտական մասնաճյուղերում 11 հայ է

¹ Նույն տեղում, 1896, 22 հոկտեմբեր:

² Տիգրան փաշայի մասին մանրամասն տես **Օտեան Ե.**, Պողոս փաշա Նուբար (կենսագրական նօթեր), Կ. Պոլիս, 1913, էջ 12-15:

³ Նույն տեղում, 1896, 24 հոկտեմբեր:

⁴ **Թոփուզյան Հ.**, նշվ. աշխ. էջ 119-120:

⁵ Մանրամասն տես **Օտեան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 12:

աշխատել: Շատ հայեր աշխատանք են ստացել դատարաններում (խմբագիրներ ու զրագիրներ), երկաթգծում և այլ ոլորտներում հատկապես Նուբար Փաշայի, Հակոբ Արթինի, Տիգրան փաշա Աբրոյանի աջակցության շնորհիվ¹: Սկզբնական շրջանում Եգիպտոսում ապաստան գտած հազարավոր հայ գաղթականների կարիքները հոգում էր ազգային առաջնորդարանը և՛ Պողոս փաշա Նուբարի ղեկավարությամբ, ազգապատկան կալվածքների եկամուտներից, հետագայում օգնության հասան նաև օտարազգի մեծատունները: Իսկ ֆրանսիական «Լե Թան» պարբերականի թղթակցի ասածը մեջբերելով՝ պնդում է. «Այնչափ շատ եկած են և, մանավանդ այնչափ չքավորներ կան, որ ամբողջ ժողովուրդը զբաղված է ատոնց օգնելով: Եվրոպացի բոլոր գաղթականություններու երևելիներեն մի մասնաժողով կազմված է, հանգանակություններու համար թուղթեր կը պատցունե...»²:

Հետաքրքրական է, որ պարբերականը մշտապես հրապարակել է հայ գաղթականներին օգնելու մասին հայտարարություններ. «Հայտնի է, որ մեր մայրաքաղաք ժամանած խեղճ հայերը շատ են, և նրանք հանապազօրյա սննդի, ապաստարանի կարիք ունեն: Նրանց հատկապես օտարազգի բարեգործներն են օգնում, ինչպես գիտենք: Այդ պատճառով Հայերի օգնության կազմակերպությունը (Նպաստամատույց հանձնաժողովը.- Ն. Ե.) խնդրում է բոլոր բարի մարդկանց և բարեգործներին օգնել այդ թշվառներին՝ ֆինանսապես, հագուստ և սնունդ տրամադրելով: Ցանկացողները այդ հարցով կարող են դիմել հայոց առաջնորդարան»³: Ե. Օտյանը, որը ժամանակավորապես գտնվում էր Եգիպտոսում, կարևորել է Նպաստամատույց հանձնաժողովի դերակատարությունը Ալեքսանդրիայում ապաստանած հազարավոր հայ գաղթականներին օգնելու հարցում: Նաև ընդգծել է, որ Ալեքսանդրիայի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու բակն ու դպրոցը վերածվել էր ընդարձակ մի տոնավաճառի, իսկ եկեղեցու շուրջ

¹ Մանրամասն տես **Muhammed Rifaat El-Emam**, նշվ. աշխ., էջ 58:

² Տես **Թոփուզյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 120:

³ Նույն տեղում, 1896, 8 դեկտեմբեր:

տարածվող ընդարձակ պարտեզը լցված էր փայտե տաղավարներով, որոնք ծառայում էին իբրև սրճարաններ, ճաշարաններ, սափրիչի, նպարավաճառի, ծխավաճառի խանութներ և այլն¹:

1897 թ. կեսերին, երբ խաղաղությունը համեմատաբար վերահաստատվել էր Կ. Պոլսում և կայսրության հայկական վիլայեթներում, հայերի որոշ մասը սկսեց վերադառնալ, իսկ մյուս մասը մնաց Եգիպտոսում: Պետք է նշենք նաև, որ հայերի վերադարձի մի ուրիշ ալիք էլ սկսվեց նաև հետագայում՝ Օսմանյան սահմանադրության վերահռչակման և երիտթուրքական հեղաշրջման տարիներին, որը, սակայն, արագորեն մարելու էր ճիշտ այնպես, ինչպես մարեց երիտթուրքերի ներշնչած հույների ողջ խանդավառությունը, երբ թուրքիայում կրկին զանգվածային հալածանքներ սկսվեցին հայերի նկատմամբ, և երբ արդեն ակնհայտ էր, որ երիտթուրքերն ուղղակիորեն շարունակում էին սուլթան Աբդուլ Համիդի հայահալած քաղաքականությունը:

Հակառակ այն փաստերի, որոնք կան «Ալ-Մուքաթթամում» հայ գաղթականներին ապաստան տալու և նրանց համար օգնություն հավաքելու մասին, պետք է ասել, որ Եգիպտոսի իշխանությունները զգուշավոր դիրքորոշում էին բռնել նրանց նկատմամբ, ինչը պայմանավորված էր Բ. Դան հետ հարաբերությունները չսրելու՝ Եգիպտոսի ընտրած քաղաքական կողմնորոշմամբ: Այդպիսի մտայնությամբ էլ ներքին գործերի նախարարությունը աշխատանք չունեցող հայերին երկրից կրկին դեպի Կ. Պոլիս արտաքսելու հրաման էր հրապարակել: Ինչպես նաև որոշվել էր՝ կրճատել վերադարձող հայերի ճանապարհածախսը կիսով չափ, պայմանով, որ երկրորդ անգամ չվերադառնան Եգիպտոս: Ռուսական շոգենավերի ընկերությունը պարտավորություն էր ստանձնել նրանց կես գնով տեղափոխել իրենց բնակավայրերը: Իսկ խղիվական շոգենավերի ընկերությանը Եգիպտական կառավարու-

¹ «Բոլոր այդ գաղթականները կը կերակրվեին ու կը խնամվեին Նպաստամատուց Հանձնաժողովի մը ձեռքով, որուն հասույթի աղբյուրները այլապես առատ էին» (տես Օտյան Ե., Երկերի ժողովածու, հ. 4., Եր., 1962, էջ 110):

թյունը հանձնարարել էր անվճար տեղափոխել հայերին: Հատկապես դրանից հետո առավել մեծ թափ ստացավ հայ գաղթականների մեկնումը Եգիպտոսից¹:

Այն, որ օսմանյան կառավարությունը հայերի ունեցվածքն ու գույքը արագորեն բռնագրավում էր նրանց հեռանալուց հետո², նույնպես արտացոլված է պարբերականում. «Հայերը» վերնագրված հեռագրերի շարքում ընթերցողը տեղեկացվում է. «Օղեսայից հայտնել են, որ ունևոր հայ ընտանիքներից շատերը, որոնք թուրքիայից եկել էին այդ քաղաք, ստիպված են այս օրերին վերադառնալ Պոլիս, որպեսզի կառավարությունը չբռնագրվի իրենց ունեցվածքը»³:

Իսկ Ամերիկայից ուղարկված մի նամակի վրա հիմնվելով՝ «Ալ-Մուքաթթամը» ծանուցում է, որ հայերի աջակիցների կազմակերպությունը արդեն հավաքել է 3883500 ֆրանկ՝ հայ աղքատների օգնելու նպատակով, և ԱՄՆ կառավարությունից պահանջում է առավել կոշտ միջոցներ գործադրել Բ. Դան նկատմամբ՝ Հայկական խնդրում արդյունքների հասնելու համար⁴:

Ծանոթանալով «Ալ-Մուքաթթամ» պարբերականի հրապարակումներում հայերին առնչվող նյութին՝ հարկ է փաստել, որ լիներով Եգիպտոսում բրիտանական շահերի խոսափող՝ պարբերականը ժամանակի խնդիրներն արտացոլել է բրիտանական քաղաքական առաջնայնությունների լույսի ներքո: Այնուհանդերձ, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ «Ալ-Մուքաթթամի» էջերում տեղ գտած նյութը հայերի մասին աչքի է ընկնում իր անկողմնակա բնույթով, ինչը նշված պատմական ժամանակաշրջանում համահունչ էր բրիտանական ռազմավարությանը:

¹ Տես Թովուզյան Հ. Խ., նշվ. աշխ., էջ 119:

² Հայերի գույքը բռնագրավվում էր՝ համապատասխան կայսրության ընդունած օրենքի՝ «մահլուլ» անժառանգություն համարվող գույքի և տարածքների մասին, որը չնայած կիրառելի էր բոլոր հպատակների նկատմամբ, առանձնակի բժախնդրությամբ գործադրվում էր հատկապես հայերի դեպքում:

³ Նույն տեղում, 1896, 30 նոյեմբեր:

⁴ Նույն տեղում, 1896, 18 նոյեմբեր:

«Ալ-Մուքաթթամի» հրապարակումները ևս մեկ անգամ բարձրաձայնել են օսմանյան կառավարության կողմից Արևմտյան Հայաստանում ստեղծած ծանր կացության մասին: Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության այլ բնակավայրերում հետևողականորեն իրականացված հայկական կոտորածները, դրանց հետևանքով իրենց հայրենիքից տեղահան եղած հայության խնդիրները, միջազգային հանրության կողմից հիշյալ խնդիրներին տրված գնահատականները լայնորեն լուսաբանվել են պարբերականի էջերում՝ դրանց մասին իրազեկելով ստվարաթիվ ընթերցողներին և համապատասխանաբար ձևավորելով եգիպտական հասարակության մի որոշակի զանգվածի ուրույն վերաբերմունքը:

Narine Esayan – *Publications of the Egyptian Newspaper “Al-Muqattam” about Massacres of the Armenians and the Armenian Refugees (1889-1896)* – Armenian massacres of 1894-1896 were reflected on the pages of the Egyptian daily “Al-Mukattam”, which was intended to represent the general interests of Britain in Egypt. It is repeatedly confirmed in the issues of “Al-Mukattam” that the Armenian massacres were organized and carried out by the Ottoman government. The newspaper condemned the positions of Great States towards the Armenian Question. “Al-Mukattam” also dealt with the problem of Armenian refugees in Egypt. “Al-Mukattam” is an important source of his times, which reveals the core views of the particular circles of the Egyptian public opinion about the policy of the Ottoman empire on the extermination of the armenians in Western Armenia.